

Kahlenberg, 1683

Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. História Könyvtár. Monográfiák 23. Budapest, 2007. 300 old.*

Kara Musztafa nagyvezér hadseregének 1683-ban Bécs alatt elszenvedett veresége jelentős fordulatot hozott a Habsburg és az Oszmán Birodalom másfél évszázados magyarországi háborúskodásában. A Habsburg haderő és szövetségeseik kahlenbergi győzelme után kezdetét vette az ún. visszafoglaló háborúk időszaka, és másfél évtizednyi küzdelem után az oszmánok kiszorultak Magyarország területéről. Varga J. János alább ismertetett munkája a 2003-ban megvédett akadémiai doktori értekezése, amit a szerző 17. századi török ellenes harcok politikai, gazdasági és katonai kérdéseit, valamint Thököly Imre történeti szerepét érintő munkássága összegzésének tekinthetünk.

Bár a kötet címében konkrétan az 1683-as esztendő nem szerepel, mégis egyértelmű (és a fejezetcímek is azzá teszik: *Kahlenberg felé, Kahlenberg előtt, Kahlenbergnél,¹ Kahlenberg után*), hogy Bécs második török ostroma köré szerveződik a könyv tematikája. Varga J. János munkájában azt a cél tűzte ki, hogy bemutassa azokat a körülményeket, amelyek közepette Európa „több évszázados készülődés: hosszú távon zajló gazdasági és hadügyi folyamatok, rövid kifutású, egy-két évtizedes hatalmi, politikai küzdelmek és diplomáciai előkészületek után végre megteremtette a török elleni eredményes fellépés szükséges (de korántsem teljes körű) feltételeit”. (9. old.) Ezzel egyidejűleg a szerző azt a kérdéskört is körüljárja, hogy

¹ A tartalomjegyzékben valószínűsíthetően elírás következtében *A Kahlenbergnél* szerepel. (5. old.)

Magyarország miként válhatott a „kereszténység védőbástyájá”-ból a tárgyalt időszakban a „kereszténység ellenségé”-vé. (9. old.) A Porta magyarországi politikáját vizsgálva pedig arra keresi a választ, hogy milyen koncepció² húzódik meg az oszmánok Bécs elleni hadjárata mögött, és ebben milyen szerepet tölt be Thököly Imre és az addig királyhű magyarországi főnemesség behódolásának ténye.

A szerző a kötet első fejezetében a történeti események taglalását egy csillagászati jelenség, a Halley-üstökös 1682. évi felbukkanásának leírásával kezdi. A különleges eseménnyel egy időben az emberek a kontinens egészén szokatlan természeti jelenségek (fagy, viharok, árvíz, földrengés, tűzvész) szemlélői voltak, amely eseményeket szívesen kapcsoltak össze politikai jóslatokkal. A korban a jövendölések és politikai realitások lassan összekeveredtek, ahogy ez a Magyarország elleni török támadást megelőzően és utána is megtörtént, és ez az Oszmán Birodalom európai megítélésére is befolyással volt.

Az üstökös megjelenésének leírását Varga J. János összekapcsolja Thököly Imrének a magyar politikai életben való feltűnésével. A szerző – ahogy azt már az előszóban is kijelentette – nem kíván Thököly egész életútjára érvényes, új értékelést adni. Ezért az események folyamát rövid bevezetés után az 1681–1682. évi történésekkel indítja. Az erős politikátörténeti szálát, amelyben leírja Thököly tetteit, hadakozásait, tárgyalásait, amelyek következtében Felső-Magyarország területén létrejött egy új fejedelemség, egé-

² A szerző előrevetíti azon hipotézisét, miszerint az 1683. évi Bécs elleni hadjárat motivációja valójában a török hódítás természetében és az „Orta Madzsar” (Közép-Magyarország)-jelenségben mint geopolitikai koncepcióban rejlik. (9. old.)

szen 1683 tavaszáig vezeti el. Mindezt teszi jelentős mennyiségű levéltári, illetve elbeszélő forrás idézésével, azonban az eddigi szakirodalom eredményeinek áthatóbb értékelése nélkül. Az események háttérében két egymásnak feszülő érdek ütközik össze: 1682-ben a Habsburgok békét, az oszmán vezetés pedig háborút akart.

Ugyancsak a kötet első fejezetében kap helyet – a kronológiai rendben ugyan jelentősen visszalépve és egy kissé megtörve az események fonalát – az előszóban célkitűzésként megfogalmazott, Európát érintő gazdasági és politikai körülmények vizsgálata. A hódoltságkori események tárgyalása során sajnálatos módon sokszor nem kap teret az európai háttér és összefüggések bemutatása. E tekintetben mindenképpen rendkívül fontos a kötet *Európai anziksz* című alfejezete (39–65. old.), amelyben Varga J. János bemutatja az 1660–1670-es években Európát jellemző gazdasági, pénzügyi, hadügyi folyamatokat, és összegzi, hogy 1683-ra milyen lehetősége (anyagi háttere, hadserege, viszonyrendszere) volt Európának az Oszmán Birodalommal szemben. Miközben – hol a levéltári források előtérbe helyezésével nagyon részletesen, hol pedig elsősorban a szakirodalomra támaszkodva nagyvonalúbban – sorra veszi az európai államok gazdasági viszonyait, az Oszmán Birodalom bel- és külpolitikai helyzetének bemutatása háttérbe szorul. De mindenképpen eleget tesz célkitűzésének, és így tesz az európai államok „diplomáciai körhintá”-jának bemutatásával is. (66–74. old.) A diplomáciai tárgyalások egyik központi kérdése Thököly államának létrejötte és helye a nemzetközi politikában, amit Varga J. János az osztrák–lengyel érdekek oldaláról közelít meg, és részletesen leírja azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen létrejött a Habsburg–lengyel védelmi szövetség.

A könyv második fejezetében visszatér az eseménytörténeti szál. A szerző nem tér ki arra, hogy a Portán milyen események előzték meg a hadjáratot. A IV. Mehmed

szultán (1648–1687) vezette oszmán sereg Belgrádig tartó útjának tömör bemutatása után elidőzhetünk az eszéki híd érzéletes leírásánál. Az oszmánok vonulását elsősorban az európai jelentések, híresztelések alapján ismerhetjük meg. Az eseménnyel foglalkozó oszmán források közül a német nyelvre lefordított munkákat használja a szerző. A témával kapcsolatos oszmán kútfők sajnos nehezen hozzáférhetőek, és kevésről készült német, lengyel fordítás, a magyar nyelvű fordítások hiányáról már nem is beszélve. A legmértékesebb forrásanyag, Kara Musztafa nagyvezér levéltára pedig nem áll a kutatók rendelkezésére, mivel nagyrészt elveszett,³ és ugyanígy Thököly naplója sem került elő.

Az oszmán sereg belgrádi tartózkodása során Kara Musztafa nagyvezér megkapta a szerdári kinevezését, majd Eszékre vonult, ahol Thököly Imrével titkos tárgyalásokat folytatott. A titkolózás a későbbiekben az események vizsgálata szempontjából is sok találgatásra adott okot. A szerző részletesen kitér arra, hogy a tárgyalásokon az érintettek kivül csak a portai főtolmács, Alessandro Maurocordato vett részt, aki aztán csak évekkel később írta le a történeteket. Ez pedig egyes kutatók számára megkérdőjelezte elbeszélésének hitelességét. Hasonlóképpen tekintenek Silahdár Mehmed történeti munkájára is, aki ugyan kortárs udvari ember volt, de személyesen nem vett részt a

³ Az eseményekkel foglalkozó oszmán forrásokról és azok fordításairól lásd Köhbach, Markus: *Der Tarih-i Mehemmed Giray – Eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1683*. Studia Austro-Polonica 3. Redaktozsy tomu: Józef Buszko – Walter Leitsch. Warszawa–Kraków, 1983. 138–139. A török nyelvű szakirodalom közül a források használata tekintetében máig a leggazdagabbnak tekinthető Ismail Hakkı Uzunçarşılı: *II. Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar* (In: Osmanlı tarihi. III. Cilt. I. Kısım. Ankara, 2003.⁶) című monográfiája.

hadjárásban.⁴ Miután Varga J. János ezen források mellé sorolja IV. Mehmed szultán 1683 júniusában Thökölyhez írt levelét, a fejedelem hadjárásban való szerepét úgy határozza meg, hogy azt a szultán előre kijelölte, s a nagyvezér Eszéken „nem tanácsot kért, hanem parancsot adott Thökölynek”. (79. old.)⁵ Kara Musztafa és Thököly Imre tanácskozásából a szerző kiemeli a lengyelek felé irányuló politikában a két fél nézetkülönbségét, és e tekintetben is a fejedelem nagyvezérrel szembeni gyenge pozícióját érzékelteti.

A továbbiakban a Kahlenberg felé vezető úton megismerjük a megtámadott végvidékek földrajzi adottságait, a várak állapotát, amit ismét nagyon szemléletes módon tár elénk a szerző. Az Eszterházy Pál nádor hadba hívó levele nyomán meginduló végvári és nemesi készülődés kapcsán jól érzékelteti a végvári katonaság helyzetét, a gyülekezés nehézségeit. Mindezt ismételtelen jelentős mennyiségű *missilis* és elbeszélő forrás idézésével teszi. Kitér a bécsi udvar készülődésére is, ismerteti a haditervet, majd pedig szinte napról napra nyomon követhetjük az eseményeket, ahogy a Lotharingiai Károly herceg vezette császári haderő is megindul Magyarországra.

Az oszmán előrenyomulást, Thököly hódoltató magyarjainak feltűnését a veszélyeztetett végvárak szemszögéből, azok folyamatos jelentéseiből és segélykéréseiből ismerjük meg.⁶ Kara Musztafa június végén

már Székesfehérvár alatt táborozott. Ide érkezett meg az oszmánok legfontosabb segédhada, a Murád Giráj kán által vezetett krími tatárok. Ebben a hadjárásban felvont a kánt követő két legmagasabb méltóság viselője, a kalga és a nureddin is.⁷ A tatárok jelenléte a könyv tematikáját tekintve nem központi kérdés, de az eseményekben vállalt szerepük, továbbá a kán és a nagyvezér közötti nézeteltérés miatt érdemes megjegyezni, hogy a hadjárat eseményeit egy tatár krónika is megörökítette, amelynek vonatkozó részeit Markus Köhbach le is fordította német nyelvre.⁸

A fejezet további részében a szerző azokat a körülményeket és eseményeket ismerteti, amelynek következtében július elejére összeomlott a Rába menti védelmi vonal, a császári sereg megkezdte visszavonulását Bécs felé, a császár Linzbe menekült, Kara Musztafa nagyvezér pedig seregével július 14-re körbezárta Bécset. „Egy történelmi pillanatra a Habsburgok is kiszorultak Magyarországról.” (99. old.) A figyelem középpontjába a császári hadsereg egy fiatal tiszt-

XVII. században. Szerk.: Petrecsák Tivadar – Szabó Jolán. *Studia Agriensia* 14. Eger, 1993. 55–71., *Kara Musztafa 1683. évi hadjárata és Veszprém*. In: Veszprém a török korban. Szerk.: Tóth G. Péter. Veszprémi múzeumi konferenciák 9. Veszprém, 1998. 55–65.

⁷ A könyv 96. oldalán található 132. jegyzetben a szerző „a kalgáról mint trónörökösről, a nureddinről mint a trónörökös után következő második személyről” tesz említést. Ivanics Mária szerint azonban bár a kalga a kán utáni legmagasabb tisztség, „a trónutódlás kérdése a Krími Kánságban ennél sokkal bonyolultabb volt”, „a kalga és a nureddin tisztsége jogi lehetőséget adott a valamikori trónutódlásra, de azt feltétlenül nem biztosította”. Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994. 27–28. A témával kapcsolatban megfogalmazható az a kérdés is, hogy egyáltalán feltétele volt-e a Krími Kánság történetében a káni tisztség betöltésének a kalgai vagy a nureddini tisztség.

⁸ Köhbach: *Der Tārīh-i Mehemmed Giray*, 141–149., 149–163.

⁴ Silahdâr Findiklîli Mehmed Paşa: *Silahdâr târihi*. II. İstanbul, 1928.

⁵ A szultán levelét idézi Renner, Victor: *Wien im Jahre 1683. Geschichte der zweiten Belagerung der Stadt durch die Türken im Rahmen der Zeiterreignisse*. Aus Anlass der zweiten Säcularfreier verfasst im Auftrage des Gemeinderates der k. k. Reichs-, Haupt- und Residenzstadt Wien. Wien, 1883. 37–38.

⁶ Varga J. János korábbi tanulmányaiban is foglalkozott a dunántúli és nyugat-dunántúli végek 1683-ban bekövetkezett nehéz helyzetével: *A nyugat-magyarországi végvárak 1683 nyarán*. In: *Végvárak és régiók a XVI–*

je kerül, a több mint egy évtizede összeesküvés vádjával kivégzett Zrínyi Péter fia, Zrínyi János Antal. A Zrínyi-fiút egész élete során körülvette a gyanú árnyéka, ami Varga J. János véleménye szerint közrejátszott abban, hogy Bécs ostroma idején – máig tisztázatlan körülmények között – felségárulási ügybe keveredett, majd pedig örökös rabságra ítélték.⁹ Szintén alaposan kidolgozott része a munkának *A magyarok a rossz oldalon* című alfejezet (115–135. old.), amelyben a kényyszerből, a szűk mozgástér következtében a kuruc–török oldalra állt magyarországi főurakkal foglalkozik a szerző.¹⁰ Az 1686-ban Buda elfoglalásakor fogásba esett előkelő török tiszt, Csolak Mehmed (Csonka bég) tanúvallomása szerint a magyar főurak átállásának hátterében egy a törökkel kötött megállapodás állt, eszerint Bécs elfoglalását követően újabb vazallus fejedelemségek élén ők is részesednek a hatalomból. A korabeli osztrák közvélemény, majd a történeti munkák is elítélték a magyar főurak tettét. Ezzel szemben Varga J. János hangsúlyozza, hogy teljes bizonyossággal nehéz vagy nem is lehet állást foglalni a kérdésben, mivel a már fent említett, perdöntőnek számító források nem állnak rendelkezésünkre. A behódolásuk tényként kezelhető, de a Csolak Mehmed által ellenük felhozott vádakra kevés bizonyíték van, az érintettek levéltáraiból – érthető módon – hiányoznak a kompromittáló iratok. Az átállás körülményeit vizsgálva Varga J. rö-

vid áttekintést ad az 1650-es évektől kezdődően a magyar főurak török politikájáról, és ennek következményének tekinti, hogy a meghódolt főurak fegyveres támogatást is nyújtottak a török–tatár–kuruc hadnak. Azonban az udvarhoz lojális nyugat-magyarországi főurak, így a Batthyányak esetében is a korábbi időszakban nem beszélhetünk török orientációról. Ugyanakkor az ő behódolásuknak jelentőségét jelzi, hogy azt az udvar is a legsúlyosabb árulásként értékelte. Számos tanúvallomást, elbeszélést örökített meg, hogy Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány és katonái a török–tatár–kuruc csapatokkal együtt maguk is dúlták, fosztogatták a stájerországi részeket. A nyugat-magyarországi eseményekkel párhuzamosan követi a szerző Thököly hódoltságait, hadmozdulatait a Dunán inneni területeken a Lotharingiai Károly vezette hadakkal szembeni első kudarcokig. Az alfejezet végén a szerző a behódolások két változatát különbözteti meg: voltak, akik „félelemtől is motiváltan – elfogadták a Thökölytől felkínált „hivalt”, ellátták a tisztségből fakadó kötelezettséget, és fegyveres támogatást nyújtottak a kurocoknak, esetleg maguk is részt vettek a katonai akciókban”, „mások fejet hajtottak ugyan, de elutasították az együttműködést”. (131–132. old.)

A kötet harmadik fejezete tulajdonképpen a kahlenbergi csata leírása, az egymással szemben felálló oszmán és – a Sobieski János lengyel király által vezetett sereggel kiegészülő – szövetséges keresztény haderő Bécs alatti küzdelmeinek bemutatása. Varga J. János ebben a fejezetben is rendkívül részletesen, napról napra követi az eseményeket. Az oszmán sereg vereségének okait illetően mind a korabeli értékelések, mind pedig a későbbi történeti irodalom elhibázott hadvezetési, taktikai lépésekről beszél. Varga J. János úgy látja, hogy mindezt tágabb összefüggésben, a nyugat-európai gazdasági és hadügyi változások közepette kell vizsgálni.

⁹ Varga J. Jánosnak a Zrínyi-fiúról szóló tanulmánya: *Zrínyi János Antal, a király foglya*. In: *A Zrínyiek a magyar történelemben*. Hősgaléria. Szerk.: Bene Sándor – Hausner Gábor. Budapest, 2007. 207–218.

¹⁰ A nyugat-magyarországi főurak közül a Batthyányok átállásával Varga J. külön tanulmányban is foglalkozott: *A túlélés és az árulás megszgyén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban*. In: *Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerkesztette: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 486–504.

A *Hol, mikor és miért* című alfejezetben a szerző a megelőző elsődlegesen eseménytörténeti leírások után a hadjárat legfontosabb paramétereit elemzi: hol és mikor döntött a Porta a Bécs elleni hadjáratról, és ennek mi volt az oka. Egy rövid tudománytörténeti áttekintést olvashatunk arról, hogy e három kérdésben a kutatók eddig milyen álláspontokat képviseltek. Bár a szerző nem fogalmazza meg, a források és a szakirodalom felsorakoztatásával az tűnik valószínűnek, hogy egy nyugatra indítandó hadjárat terve már az 1670-es évek második felében körvonalazódott, ám konkrétan a Bécs elleni támadásról 1682 augusztusában született döntés a dívánban. Az ellentétek, majd konfliktusok forrását elsősorban a kivitelezés mikéntjében kell keresni, azaz, hogy szükséges-e a Bécs védelmét szolgáló Komárom és Győr várának elfoglalása.

A beavatottak csekély száma és a szigorú titoktartás lehet az oka annak, hogy a keresztény hatalmak egyébként jól bejáratott információs hálózatai nem működtek, és találgatások sora indult meg. Így „keveredett” Thököly Imre személye a Bécs elleni hadjáratra való felbújtóként a történetbe. A szerző már a könyv előző fejezetében Kara Musztafa és a fejedelem északi találkozása kapcsán nyilvánvalóvá tette, hogy Thököly a nagyvezérrel szemben nem rendelkezett akkora politikai súllyal, mint ahogyan azt a szakirodalom eddig értékelte. Itt ugyanerre hivatkozva szinte felmenti a fejedelmet a hadjáratban való szerepvállalása miatti vádak alól.

Az oszmánok 1683. évi hadjáratával foglalkozó kutatók az okok tekintetében is megosztottak, vagy szkeptikusan közelítettek meg a problémát, és megválaszolhatatlannak értékelték, vagy változatos, olykor szubjektív indítékokat kerestek mögötte. Varga J. János az oszmánok Bécs elleni támadását a Porta tudatos, megtervezett és átgondolt politikájának következményeként értékeli. Ennek hátterében pedig az a felismerés húzódik, hogy a Magyarország feletti teljes uralom csak Bécs elfoglalása révén va-

lósulhat meg. „A tudatos, módszeres, tervszerű jelző nem másfél évszázadra kimódolt, megváltoztathatatlan területszerző politikát feltételez, hanem többé-kevésbé állandó gondolati panelekből építkező konstrukciót, amelyet mindenkor a lehetőségekhez igazodó cselekvéssorral töltöttek ki.” (162. old.) A Porta oldaláról nézve ebbe a politikába és mechanizmusba illeszkedik Thököly Imre fejedelemségének a léte, amiről a szerző úgy vélekedik, hogy gondolati hagyománya egészen a 16. század közepéig, a Perényi Péter által kigondolt fejedelemség ötletéig konstans módon visszavezethető: „visszatérő gondolatként megragadt a portai vezetők koponyájában: a 16. század végétől száz éven át szerepelt az oszmánok hadászati elgondolásaiban”. (163–185. old.)¹¹ Nem kétséges, hogy a Porta célja az volt, hogy egy újabb vazallus fejedelemség létrejöttével újabb területeket szakítsanak el a Habsburgok országrészéből. A Perényi Péter által felvetett fejedelemség ötletét összekapcsolni a Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi György által birtokolt felső-magyarországi területek jogi helyzetével, majd Thököly államával, mindenképpen aggályos.

Az adott történelmi pillanatban Thököly Imre sikerei túlszárnyalták az eddigi próbálkozásokat. Míg a szerző a korábbiakban a fejedelem politikai súlytalanságára tett utalásokat, itt úgy értékeli az *Orta Madzsar* (Közép-Magyarország) fejedelemség megszervezését és létét, hogy az 1683-ra kinőtte az Oszmán Birodalom által neki szánt szerepet. Ugyanakkor az oszmánok a hadjárat kezdeti sikerei után már nem elsősorban Thököly államának a megszilárdítására gondoltak, hiszen az eddig soha meg nem

¹¹ Varga J. Jánosnak a koncepcióról írt korábbi tanulmánya: *Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metódikája*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 415–422.

hódított nyugat-magyarországi területek, sőt kis híján Bécs is a birtokukba került. Thököly elképzelései már nem szolgálták a Porta terveit és érdekeit, a fejedelem számára az oszmánok beolvasztási szándéka jelentette a csapdát, amelynek áldozata is lett.

A korábbi történeti megközelítések Thököly oldaláról vizsgálták a kérdést, miszerint a fejedelem célja „a Magyar Királyság egészére kiterjedő, a Habsburgoktól független, a Porta védelmét élvező államalakulat” (183. old.) létrehozása volt. Ehhez képest a szerző saját – a könyv különböző fejezeteiből összerakható – elméletével kiszolgáltató helyzetbe kerülő fejedelmet állít elénk.

A kahlenbergi csatát követő eseményeket az 1684. év elejéig tárgyalja a kötet befejező, negyedik fejezete. A szerző visszatér a veszedelmes időszakban kuruc–török oldalra pártolt nyugat-magyarországi főurak ügyéhez is, akik a megváltozott politikai helyzetben ismét oldalt váltottak. A szerző ad némi feloldást cselekedeteikre, ahogy az uralkodó is amnesztiában részesítette őket. Az utókor számára azonban már a problémafelvetés is hasznos lehet, hiszen továbbgondolhatunk azon, hogy egy rendkívül kiélezett történelmi helyzetben hol is van a „túlélés és áruulás mezszyéje”.

Varga J. János a magyar történelem egyik eseménydús időszakának kicsi, de az egész közép-európai történelem szempontjából nagy jelentőséggel bíró szeletét választotta könyve témájául. A magyar kutatás eddig elsősorban Thököly Imre személyének, tevékenységének, sorsának vizsgálata révén közelített a magyarországi török hódoltság történetében fordulatot hozó időszakhoz, a külföldi – és érthető módon túlnyomó részben német nyelvű – kutatók pedig tekintélyes mennyiségű forráskiadásban, monográfiában, tudományos értekezésben foglalkoztak a törökök 1683. évi Bécs elleni hadjáratával és annak körülményeivel. Varga J. János munkája a téma európai levéltárakban fellelhető forrásbázisa mellett mind a magyar, mind pedig az európai kutatás eredményeit összegzi. A későbbiekben a korszak, az események minél teljesebb körű bemutatásához megkerülhetetlen a két szemben álló fél forrásainak együttes vizsgálata. Mindettől függetlenül fontos kiemelni, hogy Magyarország történetének 1682 és 1684 közé eső időszakáról egy rendkívül alapos, részletekbe menő monográfia született.

TÓTH HAJNALKA